

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкється за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 03 від 29 жовтня 2020 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Димчик Р., д-р хабілітований, (Польща, Познань)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Моравец Н., д-р хабілітований, (Польща, Ольштин)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2020. – Вип. 158 (№ 10). Ч. 1. Історичні науки.
– 87 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY

Academy of Sciences of Ukraine

Publishing House Hileya

Hileya
SCIENTIFIC BULLETIN

Volume 158 (No. 10)
Part 1. Historical sciences

Kyiv – 2020

УДК 930.85(477.6)

**МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ДОНБАСУ
НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****ARTISTIC LIFE OF DONBASS REGION
AT THE BEGINNING OF THE SECOND
WORLD WAR****Проценко Є. О.,**

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри всесвітньої історії та археології,
Донецький національний
університет імені Василя Стуса
(Донецьк, Україна),
e-mail: yarinki360@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0003-0190-5787

Protsenko Y.,

Ph.D. in History, Senior Lecture Department
of World History and Archeology, Vasyl` Stys
Donetsk National University (Donetsk, Ukraine),
e-mail: yarinki360@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0003-0190-5787

На підставі аналізу джерел простежені зміни в мистецькому житті Донбасу в залежності від просування на схід нацистської армії та окупації території регіону.

З'ясовано, що сформований напередодні війни на Донбасі культурний простір мав певний мобілізаційний потенціал. Основними формами патріотичної пропаганди та агітації стали виступи мобільних музично-драматичних та театральних колективів у військових частинах, шпиталях, видання антинацистських пісень місцевих композиторів, плакатна пропаганда. Репертуар та художній контент змінювалися з пролетарсько-інтернаціонального на патріотичний, зокрема український. З'ясовано, що активна патріотична самоорганізація культурних діячів Донбасу певною мірою сприяла припиненню паніки, мобілізувала працівників підприємств, чого не можна сказати про місцеве керівництво.

Загальнорадянська практика евакуації населення та культурних установ за остаточним принципом на початку війни обумовила безпорадність та прорахунки місцевої влади у проведенні системної підготовки до евакуації закладів культури та їх колективів на Донбасі. Це зумовило втрату частини культурних цінностей регіону ще на початку війни, стала причиною залишення великої кількості культурної інтелігенції на окупованій території.

Ключові слова: мистецтво, Донбас, війна, евакуація, культурний простір, агітація, пропаганда.

Based on the analysis of sources, changes in the artistic life of Donbass depending on the advance of the Nazi army to the east and the occupation of the region were traced.

It was found out that the cultural space formed on the eve of the war in Donbass had a certain mobilization potential. The main forms of patriotic propaganda and agitation were performances of mobile musical-dramatic and theatrical groups in military units, hospitals, publication of anti-Nazi songs by local composers, poster propaganda. The repertoire and artistic content changed from proletarian-

international to patriotic, in particular Ukrainian. It was found that the active patriotic self-organization of cultural figures of Donbass to some extent helped to stop the panic, mobilized employees of enterprises, which cannot be said about the local leadership.

The all-Soviet practice of evacuating the population and cultural institutions on the final principle at the beginning of the war led to the helplessness and miscalculations of local authorities in conducting systematic preparations for the evacuation of cultural institutions and their groups in the Donbass. This led to the loss of part of the cultural values of the region at the beginning of the war, was the reason for leaving a large number of cultural intelligentsia in the occupied territories.

Keywords: art, Donbass, war, evacuation, cultural space, agitation, propaganda.

Останнім часом у науковому середовищі України зростає увага до історії Донбасу, в тому числі з'являються наукові розвідки присвячені різним аспектам життя регіону в роки Другої світової війни. Наукове і суспільне значення даної теми зростає з огляду на військову агресію Росії на Сході України, що вимагає неупередженого висвітлення історії українського Донбасу. Соціокультурний вимір радянської воєнної історії Донбасу може стати тим відображенням в історичному «дзеркалі», в яке сьогодні вглядаються жителі тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області внаслідок російської агресії.

З огляду на це науковий інтерес представляє дослідження мистецького життя Донбасу на початку Другої світової війни. Вивчення даної теми сприятиме глибшому розумінню поведінки людини в екстремальних умовах, культурного життя регіону за умов нацистської окупації. Слід зазначити, що проблема евакуації належить до мало вивчених у вітчизняній історіографії, оскільки самі процеси евакуації виявились майже провальними, а документи, які б об'єктивно віддзеркалювали ці процеси, не збереглися у повному обсязі, адже швидке просування нацистів не сприяло такому зберіганню. Саме тому, аналіз матеріалів щодо намірів, практик, реальності евакуації сприятимуть переосмисленню теми втрат культурних цінностей регіону та долі митців.

Предметом дослідження є мистецтво Донбасу на початку Другої світової війни, коли життя регіону змінювалось відповідно до просування нацистських військ (з жовтня 1941 р. по липень 1942 р.).

Для висвітлення теми були використані фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України), Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО), Державного архіву Луганської області (далі – ДАЛО), матеріали періодичної преси («Во славу Родины»), мемуари (балерини О. П. Горчакової), візуальні джерела (карикатури та плакати).

Окремі аспекти евакуації культурної сфери регіону знайшли своє відображення в дослідженнях І. Б. Дацківа [18], С. І. Кота [25], П. В. Доброва, І. М. Грідіної, В. Є. Калашнікової [19], культурні процеси на Донбасі в 1920-1930-ті рр. знайшли своє відображення в роботі С. Л. Андросової [1]. Плакати та карикатури як радянський інструмент в роки Другої світової війни знайшли висвітлення в дослідженнях О. О. Маєвського [28], Г. М. Юхимця [43]. Водночас, період початку Другої світової війни в регіоні та особливості проведення евакуації мистецької сфери на Донбасі не знайшли достатнього висвітлення. Складність дослідження даного періоду полягає у тому, що частина матеріалів була втрачена через військові дії, політику окупаційної влади, неорганізовані дії радянської влади під час евакуації та репатріації. Доля багатьох витворів мистецтва регіону та України невідома [19, с. 32, 99].

Початок Другої світової війни для населення Донбасу позначився культурною мобілізацією, цей період умовно можна визначити як «очікування війни». Культурне життя регіону змінювалось відповідно до просування військ, так захоплення Ворошиловградської області нацистськими військами тривало від 11 листопада 1941 р. до 27 липня 1942 р., а Сталінської – від 8 жовтня 1941 р. до 10 липня 1942 р. У той час, коли міста та села Сталінської області, наприклад, були захоплені нацистськими військами, в Ворошиловградській області йшло культурне життя [20, с. 203; 21, с. 89].

Радянський уряд надав мистецтву провідну роль у патріотичному вихованні населення та піднятті бойового духу. Образотворче мистецтво виходило на рівень максимально зрозумілий для населення та мобільний: листівки, плакати, агітвікна, карикатури для фронту та тилу.

Варто зазначити, що в радянському культурному просторі відбулись зміни в образі німця. У частини населення було уявлення про німців як про націю культурну та дисципліновану, в міжвоєнний період образ німця створений радянською пропагандою це образ друга-пролетарія. Антинацистський плакат у СРСР з'явився з появою в Європі цієї ідеології, що до 1939 р. вважалася ворожою й небезпечною політичною течією, подавалася радянськими плакатистами як головний ворог більшовизму та загальнолюдських цінностей. Така позиція зберігалась до підписання «пакту Молотова – Ріббентропа», після чого було призупинено випуск пропагандистських плакатів і карикатур відповідного спрямування. З початком німецько-радянської війни образ німця змінився на образ звіра, який насаджувався зверху пропагандою та підкріплювався через досвід спілкування населення з нацистами. Німець дорівнював «фашист», а «фашист» дорівнював звір, переважало особистісно-емоційне вороже ставлення [31, с. 277-278; 28, с. 112,

114]. Тематика плакатів була досить різноманітною, так виходили плакати, які відображали нерозривний зв'язок фронту з тилом: «Все для фронту», «Если завтра война», плакати, які закликали на боротьбу з ворогом, в яких дуже виразно, на передньому плані виступали людські почуття – гіркоти, ненависті [45, с. 11-12]. Плакати, що демонстрували звірства німців повинні були викликати обурення, злість, уособлювати нападника з істотою, якій невідомі людські почуття. В плакатному жанрі часто застосовувався образ жінки з дитиною, він повинен був викликати бажання захистити [32, с. 786]. Відокремлюється також негативно-іронічне ставлення до окупанта, в образотворчому мистецтві це проявлялось в карикатурі, наприклад, у творчості «Кукриніксів» [28, с. 115].

Над плакатами працювали переважно художники при видавництвах, які не були мобілізовані. У Ворошиловграді випуск плакатів та карикатур було організовано в редакції газети «Комсомольське плем'я». Важливу роль у розвитку візуальної продукції відіграв художник зі Спілки радянських художників України В. Литвиненко, який перебував у місті з кінця липня до 18 жовтня 1941 р. З ініціативи В. Литвиненка, зважаючи на брак мистецького продукту, карикатури з центральних видань збільшувалися та перемальовувалися. Водночас створювалися оригінальні авторські роботи [28, с. 233-234].

Важливою складовою було розповсюдження плакатів серед населення, для цього могли залучати періодичні видання. Так, видавництво газети «Ворошиловградская правда» у 1941 р. видало 2 плакати місцевих художників, накладом у 5000 екземплярів [16, арк. 40].

Окремо варто зупинитись на радянських антинацистських карикатурах, як інструменту пропаганди, агітації. Тематику радянських антинацистських карикатур розглянемо на прикладі матеріалів газети Південного фронту «Во славу Родины», яка протягом вересня-жовтня 1941 р. розповсюджувалась на території Ворошиловградської області. Героями радянських карикатур ставали переважно Гітлер, Геббельс, лідери країн-союзників Німеччини (Рис.1). Союзники Німеччини зображувались як підпорядковані країни, що плазують перед Гітлером (Рис.2). Однією з розповсюджених тем була брехня нацистських лідерів, особливо стосовно перемог на фронті. Висміювали німецьких, італійських, румунських солдат, їх оснащення, харчування, підготовку (Рис.3). В зображеннях карикатуристів нацистські лідери та солдати зображувались з мордами тварин замість людських обличчя, переважно свині, підкреслюючи їх нелюдську поведінку. Одним із розповсюджених сюжетів був «сміливий» німецький солдат, що готовий боротись лише з дітьми та стариками (Рис.4). Даний сюжет не лише висміював солдат, а

так само, як і плакати закликав до боротьби, викликав бажання стати на захист слабших. Піднімалась тема пограбувань військових цінностей після захоплення територій. На одній з карикатур солдати зображувались з мордами котів, так автор намагався продемонструвати, що вони немов дворові коти, що б'ються за здобич (Рис.5) [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Рис.1. «Бравый солдат Геббельс одерживает «победы» [8]

Рис.2. «Новости фашистской техники» [2]

Рис.3. «Единственное утешение» [7]

Рис.4. «Убийца» [5]

Рис.5. «Бой при Сельпо» [4]

Карикатури супроводжувались підписом, або сатиричними віршами, які пояснювали населенню зображення. Радянський уряд використовував переважно карикатури пасивного сприйняття, в яких можливість інтерпретувати зображення по-своєму майже виключалась, а підпис та пояснення підсилювали ефект та нав'язували певну думку [11, с. 204].

Значний тиск у період «очікування війни» відчували театральні колективи, які з початком війни виступали з військово-шефськими концертами. Відповідальність за складання репертуару та художній рівень виконання покладался на керівників театрів, влаштовувались громадські перегляди за участі представників Комітету по справах мистецтв, керівників партійних органів, політуправління армії. Програми концертних бригад були різні за жанром: від народних («Маруся Богуславка» М. П. Старицький, «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулак-Артемівський; «Шельменко денщик» Г. Ф. Квітка-Основ'яненко) до постановок для підняття бойового духу солдатів (О. П. Довженко «Україна в огні», «Мати»; глава з роману М. О. Шолохова «Они сражались за Родину»; «Партизани в степах України» О. Є. Корнійчук) [27, с. 185-187].

Музичні колективи так само обслуговували шпиталі, фронтові частини, робітничі колективи в тилу. У Ворошиловграді був спеціально створений фронтовий музично-драматичний колектив, який дав близько 300 спектаклів та концертів для військових частин і шпиталів. На Південному українському фронті виступали шахтарський ансамбль пісні та танцю, Ворошиловградська філармонія, Ворошиловградський обласний театр російської драми [17, арк. 145]. Видавництво «Ворошиловградська правда» у 1941 р. опублікувала збірник антинацистських пісень місцевих композиторів, який розповсюджувався серед мережі клубів області [38, арк. 26].

З початком війни кінотеатри не припиняли свою роботу, з липня 1941 р. по травень 1942 р. кінотеатри Ворошиловградської області відвідали 2588 цивільного населення та 152 тисячі бійців Червоної Армії [16, арк. 40]. Зросла роль фільмів патріотичного характеру, їх активно демонстрували населенню через мережу культурних установ. Серед таких фільмів слід відзначити: «Большая жизнь», «Если завтра война», «Неустрасимые», «Глубокий рейд», «Случай на границе», «Балтийцы», «Депутат Балтики» [13, арк. 18-53; 14, арк. 39-53; 15, арк. 24-24зв]. Не відставав у вихованні патріотизму дитячий кінематограф, виходили дитячі кінострічки та мультфільми, спрямовані на виховання патріотизму: «Дочь партизана» з піснею «Мы выросли под солнцем страны счастливой дети»; «Папанінці» про чотирьох радянських полярників висаджених на Полярному полюсі, з якого популярною стала «Пісня про Батьківщину» І. О. Дунаєвського, виходив мультфільм-плакат «Журнал политсатиры», в якому висміяли Гітлера. Останнім українським мультфільмом довоєнного виробництва став «Заборонений папуга» І. А. Лазарчука - гострий антинацистський памфлет [22, с. 200].

Початок війни дав імпульс для відображення патріотизму в усній творчості, радянська влада піклувалась, щоб фольклор, який виник в роки війни одразу вивчався та використовувався засобами інформації в цілях пропаганди, перші публікації з'явилися вже у 1941 р. [10, с. 300].

Радянська влада вважала, що в умовах війни бібліотеки, архіви та музеї повинні опікуватись перш за все питаннями пропаганди, вихованням громадян у дусі патріотизму та відданості більшовицькій партії, а не порятунком фондів. Для цього установи повинні були забезпечити представлення своїх фондів на відповідні тематики в шпиталях, військових частинах, в тилу в максимально мобільній формі, для охоплення більшої кількості населення. Музеї створювали не лише стаціонарні, а й пересувні виставки, так, Ворошиловградський краєзнавчий музей у 1942 р. організував 4 пересувні виставки: «Великая отечественная

война советского народа»; «Как русский народ бил германских захватчиков»; Иосиф Виссарионович Сталин - вождь и организатор победы Красной Армии»; Советский Восток - мощная база обороны страны» [38, арк. 38-40].

З наближенням фронту відбувалась евакуація населення, промислових об'єктів, установ. 24 червня 1941 року рішенням ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було створено Радупо евакуації, при наркоматах та відомствах були створені спеціальні бюро та комісії з евакуації, на місцях керівництво евакуацією було покладено на партійні органи [26, с. 70; 23, с. 14]. Організовували експертно-перевіряючі комісії, які проте часто не мали досвідчених працівників, вели роботу поспіхом. Донбас став квінтесенцією загальної концепції евакуації в Радянському Союзі, яка полягала в тому, що установи культури підлягають евакуації за остаточним принципом. Радянська влада не змогла впоратись з проблемою евакуації людей та захисту території, не змогла реалізувати наказ – «бей врага на своей территории».

Серед населення не проводилась інформаційна робота щодо підготовки до евакуації, через що відмічались панічні настрої, розповсюджувались чутки про війну, так на шахті ім. Орджонікідзе робітники заявляли: «Никто с нами не работает, газет мы не читаем, что услышим, тем и пользуемся» [12, арк. 5]. Спостерігались випадки самотійних, одиночних евакуацій, переважно серед керівників підприємств та установ, [12, арк. 6; 34, с. 47], зокрема культурних.

Від'їзд театрів, музеїв, культосвітніх закладів не включався навіть у загальні плани евакуації через перевантаженість залізниць військовими перевезеннями та перебазуванням промисловості та відбувався самопливом [24, с. 31; 40, арк. 7].

З початком війни лише 44 театральні установи України з 131 змогли евакуюватися на схід СРСР. Основними напрямками діяльності евакуйованих театрів були стаціонарні вистави, просвітницька робота та виступи для фронтових бригад. Решта театрів, здебільшого робітничо-колгоспних розпалась, частина не встигла евакуюватися [39, арк. 18 зв.-19; 43, арк. 5].

Станом на 1940 р. на Донбасі діяло 16 театрів (6 у Ворошиловградській області та 10 в Сталінській) [1, с. 288-289]. Театральні колективи регіону евакуювались до Сходу СРСР. За даними доповідних записок про стан театрів в евакуації та даних про реевакуацію вдалось встановити, що: Український музичний драматичний театр ім. Артема було евакуйовано до м. Кзил-Орда (Казахська РСР); Сталінський музичний театр евакуйовано в м. Пржевальськ, (Киргизька РСР); Сталінський український драматичний театр евакуйовано в м. Джалал-Абад (Киргизька РСР) та м. Ленінабад (Таджикська РСР); Слов'янський російський драматичний театр ім.

Маяковського в м. Андижан (Узбекська РСР); Костянтинівський театр руської драми ім. Пушкіна в м. Аташауз (Туркменська РСР); Макіївський український міський драматичний театр припинив свою роботу з початком війни, Український театр музичної драми до Чечено-Інгушської АРСР, Ворошиловградський театр юного глядача у м. Караганда (Казахська РСР). Різні дані є про евакуація Ворошиловградського театру руської драми, серед місць де театр перебував значається м. Махачкала (Дагестанська АРСР), м. Наманган (Узбекська РСР), м. Акмолінськ (Казахська РСР) [41, арк. 31-32; 43, арк. 2; 30, с. 265; 30, с. 114].

У той же час варто зазначити, що в доповідних записках не містилась інформація про кількість евакуйованих працівників театрів. Більшість театральних робітників та акторів вимушені були залишитись на окупованій території, адже в першу чергу виїжджав керівний склад та провідні актори з сім'ями. Одна з балерин Сталінського музичного театру Олена Горчакова згадує, що за декілька днів до приходу німців у Сталіно була нарада, під час якої керівництво театру запевнило акторів, що місто не буде окуповано, евакуація не передбачається. У ніч, коли прийшли окупанти лише керівництво театру та невелика частина артистів були попереджені та встигли виїхати до Киргизької РСР [9, с. 45].

На прикладі Державного українського музично-драматичного театру ім. Артема розглянемо кількісні показники процесу евакуації. На 22 червня 1941 р. склад театру нараховував 92 співробітника (з них художнього складу - 53), до лав Червоної Армії було залучено 26 чоловік. У день евакуації театру - 7 вересня 1941 р. були евакуйовані 35 робітників театру, з яких художнього складу 26, решта керівний склад та начальники цехів, таким чином на окупованій території залишилась 31 людина, тобто третина довоєнного складу театру [44, арк. 10-13].

У зв'язку з військовими діями припинили свою роботу всі філармонії України, частина колективів виїздила на фронт, частина все ж таки встигла евакуюватись, як зокрема Сталінський симфонічний оркестр [42, арк. 3; 44, арк. 7].

З наближенням фронту обласні відділи кінофікації регіону вимушені були коригувати свою роботу. Так, Ворошиловградський відділ кінофікації вимушений був без дозволу Управління кінофікації УРСР створити свій власний відділ кінопрокату та розпочати збір кінофільмів, оскільки на листопад 1941 р. в розпорядженні місцевого відділу знаходилось лише 6 кінострічок. Відновлення постачання кінофільмів з Москви відбулось лише у квітні 1942 р., а місто Дебальцево, де знаходився кінопрокат, вже було зайнято нацистськими військами [16, арк. 40]. Частина кінообладнання регіону була евакуйована, частина втрачена

через воєнні дії, пересувні кіноустановки передавалися військовим частинам. Управління кінофікації при СНК УРСР з початку мобілізації поставило для фронту більше 350 автокінопересувок із шоферами, кіномеханіками та кінофільмами, так з Ворошиловградської області було передано 36 кінопересувок [16, арк. 13].

Евакуація музеїв і картинних галерей України в східні області СРСР фактично була провалена. Так, до східних районів СРСР вивезли від 22 до 26 музеїв з 151 (станом на 1 січня 1941 р.) [24, с. 31]. Дослідник С. І. Кот зазначив такі причини провалення евакуації музейних установ: 1) брак часу. Не встигали вивозити музейні фонди, керівництво Військових рад фронтів зволікало з наказом про загальну евакуацію, чекаючи вказівок із Москви, які надходили запізно; 2) зневажливе ставлення до музейних пам'яток більшості керівників; 3) відсутність плану евакуації. Фонди вантажилися на перший-ліпший транспорт, що йшов у тил, а вже потім про їхнє перебування довідувались від супроводжуючих, частина експонатів губилась по дорозі, ешелони попадали під бомбардування та обстріли [25, с. 152-153]. Доля експонатів залежала від того, чи розуміло радянське партійне керівництво на місцях значення збереження культурних цінностей. Успіх проведення евакуації залежав частіше від волі державного та партійного керівництва, яке мало надавати транспорт для евакуації та домовлятися про кінцеві пункти призначення музейних експонатів [19, с. 74-75].

Ворошиловградський краєзнавчий музей за документами був евакуйований у місто Челябінськ, проте немає жодних відомостей яку кількість експонатів вдалось вивезти. За офіційною версією музейні фонди Сталінського обласного музею революції та Сталінського художнього музею не евакуювалися. Однак за спогадами працівників музею революції експонати з довоєнних колекцій усе ж таки були евакуйовані [18, с. 48].

Достовірно не відомо чи був евакуйований Маріупольський краєзнавчий музей, окупаційна влада зазначала, що перед їхнім наступом частина колекції музею була вивезена, частина знищена, що являло собою яскравий приклад втілення в життя наказу радянського керівництва щодо «випаленої землі» [19, с. 98-99].

Таким чином, евакуація музейних установ Донбасу була фактично провалена, через безвідповідальність, відсутність чіткого плану та брак часу, фахівців, транспорту. Брак джерел не дав змогу достеменно встановити втрати музейних фондів Донбасу під час евакуації, музейні експонати також переховувались ентузіастами, які нерідко після відновлення радянської влади в регіоні зазнавали репресій.

Розглянемо статистичні дані по Спілці письменників УРСР, яка до початку війни об'єднувала 303 письменника. До рядів Черво-

ної Армії прийшли 80 письменників (з Донбасу Б. Л. Горбатов, В. О. Белоусов, А. В. Бронський, І. О. Гонімов, Б. А. Котов, К. М. Герасименко, Є. С. Кузнецов), в Уфу евакуувались 33 діяча (з Донбасу В. М. Сосюра), в інші міста виїхало 116 членів (з Донбасу П. М. Безпошадний, Чорний-Фролкін), 8 чоловік були оголошені ворогами народу, про інших членів Спілки дані не збереглися, але відомо, що частина письменників залишилась на окупованій території [29, с. 398-399, 407; 33, с. 56].

Відомо, що художники - В. А. Головатий, В. П. Московченко, І. В. Крамаренко були в лавах Червоної Армії [37, с. 300], не зміг евакуюватись та вимушений був залишитись в окупації мариупольський художник Я. І. Нікодимов [36].

З початком Другої світової війни радянська культурна політика змінила свій вектор на потреби військового часу. Вимагаючи від культурних установ та митців максимальної участі в підготовці до війни, радянський уряд провалив процес евакуації культурної сфери в країні, в тому числі на Донбасі. Значна кількість культурних надбань регіону була втрачена ще напередодні евакуації, в результаті тактики «спаленої землі», невірних дій при транспортуванні та перевезенні. Місцеве керівництво до останнього затримувало евакуації мистецьких колективів, частина культурної інтелігенції регіону змогла евакуюватись або пішла до лав Червоної армії, проте більшість культурних діячів Донбасу вимушені були залишитись на окупованій території.

Уроки Другої світової війни знову вимагатимуть переосмислення, концептуалізації після звільнення від тимчасової російської окупації окремих районів Донецької та Луганської областей, коли постануть нові виклики, в тому числі пов'язані з відновленням українського культурного простору в регіоні.

Список використаних джерел

1. Андросова С. Л. 2010. Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті рр. ХХ ст. Кандидат наук. Донецький національний університет.
2. Во славу Родины. 1941. 6 липня.
3. Во славу Родины. 1941. 13 липня.
4. Во славу Родины. 1941. 26 липня.
5. Во славу Родины. 1941. 27 липня.
6. Во славу Родины. 1941. 15 вересня.
7. Во славу Родины. 1941. 17 вересня.
8. Во славу Родины. 1941. 5 жовтня.
9. Горчакова Е. П. 1999. Размышления в затяншемся антракте. Донецк: изд-во Донецкой организации Союза писателей Украины.
10. Грідіна І. М. 2010. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Донецьк: ДонНУ.
11. Грідіна І., Проценко Є. 2018. Політична карикатура на сторінках окупаційної преси Донбасу. Кн. 27. Нові сторінки історії Донбасу. с. 201-209.
12. ДАДО. Ф.П.- 326. Оп.1.Спр. 1898. 25 арк.
13. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр. 5. 76 арк.
14. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр. 6. 265 арк.

15. ДАДО. Ф.Р-4800. Оп.1. Спр. 7. 210 арк.
16. ДАЛО. Ф.Р- 2011. Оп.1. Спр. 7. 107 арк.
17. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 237. 249 арк.
18. Дацків І. Б. 2001. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни. Тернопіль.
19. Добров П. В., Грідіна І. М., Калашнікова В. Є. 2011. Історико-культурні цінності Східної України в роки Великої Вітчизняної війни. Донецьк: ДонНУ.
20. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область, 1970. Київ, 1970.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, 1968. Київ, 1968.
22. Історія українського радянського кіно. 1939-1945 рр., 1987. Т.2. Київ.
23. Касперович В. М. 2002. Адміністративно-командне керівництво важкою. промисловістю Донбасу у 1938-червні 1941 років. Кандидат наук. Донецький національний університет.
24. Коваль М. В. 1994. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 рр. Українська культура. № 9-10. с. 30-31.
25. Кот С. 1993. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії. Київ. № 6. с. 152-155.
26. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр. Збірник документів, 1960. Том I. (1917-червень 1941 рр.). Київ.
27. Лужницький Г. М. 2004. Український театр. Т.1. Львів: Наукові праці.
28. Маєвський О. 2018. Політичні плакати і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. Київ : Інститут історії України.
29. Письменники Донеччини. Довідник, 2005. Донецьк: Національна спілка письменників України, журнал «Донбас».
30. Пішванова Т. 2013. Вседонбасівський державний український драматичний театр (Дондерждрама): сторінки історії. Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т.37. с. 113-122.
31. Семиряга М. И. 2000. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: Российская политическая энциклопедия.
32. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «Коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы, 2007. Москва: Российская политическая энциклопедия.
33. Солдаты слова. Сборник библиографических материалов о жизни и творчестве писателей-фронтовиков Луганщины, 2010. Луганск: «Шик».
34. Стяжкіна О. В. 2015. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. Український історичний журнал. №2. с. 42–66.
35. Титаренко О. Ю. 2017. Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943-1953 рр.). Кандидат наук. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.
36. Художник Яков Нікодимов. 2012. Старий Мариуполь. Режим доступу: <http://old-mariupol.com.ua/xudozhnik-yakov-nikodimov/> [Дата звернення 8 жовтня 2020].
37. Художники Донеччини, 2004. Донецьк.
38. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 4. 194 арк.
39. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 49. 22 арк.
40. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 58. 7 арк.
41. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 62. 44 арк.
42. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 407. 114 арк.
43. ЦДАГО України. Ф.1. Оп.70. Спр. 855. 8 арк.

44. ЦДАГО України. Ф.57. Оп.4. Спр. 83. 271 арк.
45. Юхимець Г. М. 1983. Українське радянське мистецтво 1941-1960 років. Київ: Мистецтво.

References

1. Androsova S. L. 2010. Kulturni protsesy v Donbasi v 20–30-ti rr. XX st. (Cultural processes in Donbas region during the 20-30 s of the 20th century) PhD thesis. Donetsk National University.
2. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 6 lypnia.
3. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 13 lypnia.
4. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 26 lypnia.
5. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 27 lypnia.
6. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 15 veresnia.
7. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 17 veresnia.
8. Vo slavu Rodiny (For the glory of the motherland), 1941. 5 zhovtnia.
9. Gorchakova E. P. 1999. Razmyshleniya v zatyannuvshemsya antrakte (Reflections in a protracted interval.). Doneck: izd-vo Doneckoj organizacii Soyuza pisatelej Ukrainy.
10. Gridina I. M. 2010. Dukhovne zhyttia naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939-1945 rr.) (Spiritual life of Ukraine during the Second World War (1939-1945)). Donetsk: DonNU.
11. Gridina I., Protsenko Ye. 2018. Politychna karykatura na storinkakh okupatsiinoi presy Donbasu (Political caricatures in the occupying press of Donbas region). Kn. 27. Novi storinky istorii Donbasu. pp. 201-209.
12. DADO. F.P.- 326. Op.1.Spr.1898. 25 ark.
13. DADO. F.R-4800. Op.1. Spr.5. 76 ark.
14. DADO. F.R-4800. Op.1. Spr.6. 265 ark.
15. DADO. F.R-4800. Op.1. Spr.7. 210 ark.
16. DALO. F.R- 2011. Op.1. Spr. 7. 107 ark.
17. DALO. F.P-179. Op.3. Spr.237. 249 ark.
18. Datskiv I. B. 2001. Vtraty Ukrainoiu istoriko-kulturnykh tsinnosti pid chas Druhoi svitovoi viiny (Ukraine's loss of historical and cultural values during the Second World War). Ternopil.
19. Dobrov P. V., Hridina I. M., Kalashnikova V. Ie. 2011. Istoryko-kulturni tsinnosti Skhidnoi Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (Historical and cultural values of Eastern Ukraine during the Great Patriotic War). Donetsk: DonNU.
20. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Donetska oblast (History of towns and villages of the Ukrainian SSR. Donetsk region), 1970. Kyiv, 1970.
21. Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Luhanska oblast (History of towns and villages of the Ukrainian SSR. Luhansk region), 1968. Kyiv, 1968.
22. Istoriiia ukrainskohoadianskoho kino. 1939-1945 rr. (History of Ukrainian Soviet cinema in 1939-1945), 1987. T.2. Kyiv.
23. Kasperovych V. M. 2002. Administratyvno-komandne kerivnytstvo vazhkoïu. promyslovistiu Donbasu u 1938-cherвні 1941 rokiv (Administrative and command management of heavy industry of Donbas Region in 1938- June, 1941). Pnd thesis. Donetsk National University.
24. Koval M. V. 1994. Dolia tsinnosti ukrainskoi kultury, abo zalyshkovyi pryntsy evakuatsii 1941-1942 rr. (The fate of Ukrainian culture in the "new order" (1941-1944). Ukrainska kultura. № 9-10. pp. 30-31.
25. Kot S. 1993. Evakuatsiia ukrainskykh muzeiv 1941 roku: zahubleni relikvii (Evacuation of Ukrainian museums in 1941: lost relics). Kyiv. № 6. pp. 152-155.
26. Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR. Naivazhlyvishi rishennia komunistychnoi partii iadianskoho uriadu. 1917-1959 rr. Zbirnyk dokumentiv (Cultural construction in the Ukrainian SSR. The most important decisions of the Communist Party and the Soviet government. 1917-1959. Collection of documents), 1960. Tom I. (1917-cherven 1941 rr.). Kyiv.
27. Luzhnytskyi H. M. 2004. Ukrainyski teatr (Ukrainian theater). T.1. Lviv: Naukovi pratsi.
28. Maievskiy O. 2018. Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939-1945 rr (Political poster and caricature as a means of ideological struggle in Ukraine in 1939-1945.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.
29. Pysmennyky Donechchyny. Dovidnyk (Writers of Donetsk region. Directory), 2005. Donetsk: Natsionalna spilka pysmennykiv Ukrainy, zhurnal «Donbas».
30. Pishvanova T. 2013. Vsedonbasivskiy derzhavnyi ukrainskyi dramatychnyi teatr (Donderzhidrama): storinky istorii (The All-Donbas State Ukrainian Drama Theater (Donderzhidrama): pages of history). Donetsk: visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. T.37. pp. 113-122.
31. Semiryaga M. I. 2000. Kollaboracionizm. Priroda, tipologiya i proyavleniya v gody Vtoroj mirovoj vojny (Collaboration. Nature, typology and manifestations during the Second World War.). Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya.
32. Sovetskaya propaganda v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: «Kommunikaciya ubezhdeniya» i mobilizacionnye mehanizmy (Soviet propaganda during the Great Patriotic War: «Communication of persuasion» and mobilization mechanisms.), 2007. Moskva: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya.
33. Soldaty slova. Sbornik bibliograficheskikh materialov o zhizni i tvorchestve pisatelej-frontovikov Luganshiny (Soldiers of the word. Collection of bibliographic materials about the life and work of front-line writers of the Luhansk region), 2010. Lugansk: «Shik».
34. Styazhkina O. V. 2015. Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti tsenariiv, intentsii y resursy vyzyhvanntia (Ukraine's Women in Everyday Life of the Occupation: Differences, Intentions and Resources of Survival). Ukrainyski istorychnyi zhurnal. №2. pp. 42–66.
35. Tytarenko O. Yu. 2017. Kulturne zhyttia na Donbasi u vidbudovchyi period (1943-1953 rr.) (Cultural life in the Donbas during the rebuilding period (1943-1953). Phd thesis. Dniprovsky National Oles Gonchar University.
36. Khudozhnyk Yakov Nykodymov (Artist Yakov Nykodymov), 2012. Staryj Mariupol. Available at: <http://old-mariupol.com.ua/xudozhnik-yakov-nikodimov/> [Accessed 8 October 2020].
37. Khudozhnyky Donechchyny (Artists of Donetsk region), 2004. Donetsk.
38. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op.70. Spr.4. 194 ark.
39. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op.70. Spr. 49. 22 ark.
40. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op.70. Spr.58. 7 ark.
41. TsDAHO Ukraïny. F.1. Op.70. Spr.62. 44 ark.
42. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op.70. Spr.407. 114 ark.
43. TsDAHO Ukrainy. F.1. Op.70. Spr.855. 8 ark.
44. TsDAHO Ukrainy. F.57. Op.4. Spr.83. 271 ark.
45. Yukhymets G. M. 1983. Ukrainskeadianske mystetstvo 1941-1960 rokiv (Ukrainian Soviet Art 1941-1960). Kyiv: Mystetstvo.

 ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кушлакова Н. М. ВАРФОЛОМІЙ СТЕПАНОВИЧ САВЧУК. До 75-річчя від дня народження	7
Волков В. О., Вільцанюк І. І. Зарубіжний досвід громадянського та патріотичного виховання та особливості його регулювання	10
Григорук Н. А. Білорусь у другій половині XIX ст.: соціально-економічне і політичне становище	17
Дмитренко В. І. Історія впровадження анімаційних технологій в практику музеїв м. Полтава	21
Звекова В. К. Особливість розвитку логічного мислення молодших школярів як важлива передумова успішної організації навчального процесу	25
Казаква О. М., Бачинська Ю. В. Форми та методи державної пропаганди в Іспанії за часів режиму Ф. Франко	31
Конюхов С. В. Діяльність єврейських книговидавництв у місті Жовква у XVII-XIX століттях	36
Кучера І. В., Гайналь Т. О. Вплив «галицько-російського благодійного товариства» на національно-культурне життя східної Галичини напередодні першої світової війни	42
Ленартович О. Ю. Постать Володимира Мороза в дисидентському русі України	47
Motuz V. A look at the ukrainian women's movement of western Ukraine of the "first wave" through the prism of its relations with the power and society: theoretical historical and comparative analysis. (Погляд на український жіночий рух Західної України «першої хвилі» крізь призму його взаємовідносин з владою і суспільством: теоретико-історичний та порівняльний аналіз)	51
Плазова Т. І. Організація розвідки та контррозвідки українського партизансько-повстанського штабу	56
Попко С. М. Впровадження стандартів НАТО у збройних силах України: стан, тенденції	61
Проценко Є. О. Мистецьке життя Донбасу на початку другої світової війни	67
Рудянин І. Суспільна діяльність духовенства УГКЦ середини XIX – початку XX ст. У працях дорадянського періоду та радянської доби	74
Сабат П. В. Історія зародження та використання іконографічних зображень преподобного Антонія і Теодосія печерського в XI-XVIII ст.	79

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Kushlakova N. M. VARFOLOMIY STEPANOVYCH SAVCHUK. To the 75th anniversary of his birth	7
Volkov V. O., Viltanyuk I. I. Foreign experience of civic and patriotic education and specialities of its regulation	10
Hryhoruk N. A. Belarus in the second half of the XIX century: socio-economic and political situation	17
Dmytrenko V. I. History of introduction of animation technologies into the practice of museums of Poltava	21
Zvyekova V. K. Features of the development of logical thinking of young schoolchildren as an important prerequisite for successful organization of the educational process	25
Kazakova O. M., Bachinskaya J. V. Forms and methods of state propaganda in Spain during the F. Franco regime	31
Konyukhov S. V. Jewish printing houses in zhovka in XVII-XIX centuries	36
Kuchera I. V., Hainal T. O. Influence "galician-russian charitable society" on the national and cultural life of eastern Galicia on the eve of the first world war	42
Lenartovich O. Yu. The figure of Volodymyr Moroz in the dissident movement in Ukrain	47
Motuz V. A look at the ukrainian women's movement of western Ukraine of the "first wave" through the prism of its relations with the power and society: theoretical historical and comparative analysis	51
Plazova T. I. Organization ukrainian intelligence and counter intelligence activities partisan-rebellion headquarters	56
Popko S. M. Implementation of NATO standards in the armed forces of Ukraine: state, trends	61
Protsenko Y. Artistic life of Donbass region at the beginning of the second world war	67
Rudianyn I. Social activities of the clergy of the UGCC in the middle of the XIX - early XX century. In the works of the pre-soviet period and the soviet era	74
Sabat P. V. The history of emergence and use of venerable Anthony and Theodosius of the caves iconographic depictions in the 11 th -18 th centuries	79